
Viricentrisme in feministische antropologie

S. van der Geest

Het wordt algemeen als een belangrijke verdienste van de feministische antropologie beschouwd, dat zij de viricentrische tendenzen in een groot aantal antropologische studies heeft blootgelegd. In dit artikel¹ wil ik echter wijzen op het feit dat in de feministische antropologie zelf nog viricentrische trekken zijn te onderkennen.

Met 'feministische antropologie' worden hier bedoeld antropologische studies over de rol en positie van vrouwen (niet noodzakelijk dóór vrouwen verricht) die een geëngageerd karakter hebben, dat wil zeggen dat zij mede tot doel hebben bij te dragen tot emancipatie (zelfbeschikking) van vrouwen. 'Viricentrisme', ook wel 'androcentrisme' genoemd, kan hier gedefinieerd worden als een wetenschappelijke eenzijdigheid en vertekening van de sociale werkelijkheid door een nadruk op mannen en op sociale verschijnselen die in de 'mannenwereld' voorkomen. Die eenzijdigheid komt gewoonlijk voort uit vooroordelen die in de maatschappij van de auteur gemeengoed zijn.

Na een korte beschouwing over de verdiensten van de feministische antropologie zal ik trachten aan te tonen dat feministische antropologie viricentrisch is in de volgende opzichten: ten eerste maakt feministische antropologie in de bestudering van het leven van vrouwen in diverse maatschappijen vaak gebruik van 'mannelijke' definities van macht, status en gezag; ten tweede, en als een gevolg hiervan, verwaarloost zij soms sociale processen die uiterst belangrijk zijn voor een evenwichtige studie van de positie van vrouwen. In het vierde gedeelte van dit artikel zal ik wijzen op recente ontwikkelingen in de feministische antropologie die zich bevrijd hebben van deze viricentrische tendenzen.

Nog een opmerking vooraf. Dit artikel heeft een verkennend en hypothetische karakter. De titel wekt misschien de indruk dat ik alle feministisch-antropologische literatuur verwerkt heb, maar weinig is minder waar. De ironie wil dat dit artikel dat handelt over een bepaalde vorm van eenzijdigheid zelf ook door grote eenzijdigheid gekenmerkt wordt. Het is hoofdzakelijk gebaseerd op Engels- en Nederlandstalige literatuur. Maar ook binnen

die twee taalgebieden heb ik slechts een fractie van de bestaande literatuur over dit onderwerp gelezen. Of die fractie enigszins representatief is, is moeilijk te zeggen, aangezien de literatuur over vrouwen de laatste vier jaar ontzagwekkend is toegenomen.

1. De verdiensten van feministische antropologie

De verdiensten van de feministische antropologie kunnen in drie punten worden samengevat. In de eerste plaats, zoals ik reeds gezegd heb, heeft de feministische antropologie gewezen op mannelijke vooroordelen in bestaande antropologische werken. Dit mannelijk vooroordeel, hier viricentrisme genoemd, heeft invloed zowel op het veldwerk als op de uitwerking en rapportage van de gegevens.

Tijdens veldonderzoek blijkt het mannelijk vooroordeel uit het feit dat hoofdzakelijk gebieden van mannelijke interesse onderzocht worden en dat mannen veel vaker dan vrouwen als informant dienen. Viricentrisme doet zich tijdens de uitwerking van de gegevens voor doordat de antropoloog geneigd is de gegevens te interpreteren vanuit zijn eigen — en in zijn maatschappij dominerende — mannelijke gezichtspunt.

Het feit dat de antropoloog een vrouw is doet hier vaak weinig aan af. Dit is niet zo verwonderlijk als men bedenkt dat vrouwen tijdens hun opleiding ondergedompeld worden in een mannenwereld (cf. Bujra 1975 en Mackie 1977). Dit houdt in dat ethnocentrisme in antropologisch onderzoek vaak tevens viricentrisme met zich meebrengt. Evans-Pritchard (1965: 38) merkte in 1955 reeds op dat vroege studies over de positie van vrouwen in niet-westerse maatschappijen ons vaak evenveel vertellen over de Victoriaanse maatschappij van de schrijver, als over de maatschappij die zij beschrijven.

Recente publicaties die wijzen op viricentrisme in de antropologie zijn o.a. Leavitt (1971), Rosaldo en Lamphere (1974: *passim*), Schrijvers (1975) en Obbo (1976).

Een tweede belangrijke bijdrage tot de antropologie volgt direct uit de eerstgenoemde. Feministische antropologen concentreren zich nu op de levensomstandigheden van vrouwen. Een stroom van publicaties waarin de positie van vrouwen centraal staat is vooral sinds 1974 op gang gekomen. Hierin kan men twee hoofdsoorten onderscheiden: historische studies en studies die zich richten op hedendaagse gemeenschappen. Laatstgenoemde groep van antropologische studies is gericht op vrouwen in maatschappijen waar antropologen in het verleden gewoonlijk hun (viricentrisch) onderzoek verricht hebben. Een aantal — willekeurige — voorbeelden zijn Strathern (1972), Sudarkasa (1973), Maher (1974) en Murphy en Murphy (1974). Een voorbeeld binnen Europa is Reiter (1975/6). Zoals deze studies vertekeningen

ter heeft is de term 'gezag' er op van toepassing. 'Status' kan gedefinieerd worden als iemands positie in een bepaalde groep, d.w.z. zijn relaties met andere leden van die groep waarbij vooral gelet wordt op meer of minder prestige, boven- of ondergeschiktheid, en soortgelijke relaties. Ik wijs er met nadruk op dat deze definities zich niet beperken tot bepaalde sectoren van de maatschappij, maar van toepassing zijn op sociale relaties in het algemeen. Welnu, het gebruik van deze drie begrippen in de feministische-antropologische literatuur blijkt overwegend beperkt te worden tot de publieke sfeer. Macht wordt gelijkgesteld aan publieke macht, status aan publieke status, en gezag aan publiek gezag, maar deze inperking van de definitie wordt niet expliciet gemaakt. Met gebruikmaking van deze eenzijdig opgevatte begrippen berichten auteurs ons voortdurend dat vrouwen 'geen macht bezitten', 'verdrukt worden', 'ondergeschikt zijn', 'een lage status hebben', enz.

Vrouwelijke ondergeschiktheid en/of een lagere status voor vrouwen worden vaak zelfs gepresenteerd als universeel voorkomende verschijnselen (bijv. Fox 1967: 31-2; Rosaldo 1974: 17; Ortner 1974: 71). Veelbetekenend is bovendien dat auteurs die het hier niet mee eens zijn (bijv. Leavitt 1971, Leacock 1975, Sutton e.a. 1975) redeneren dat in bepaalde maatschappijen de macht van vrouwen betrekkelijk gelijk is aan die van mannen *omdat* vrouwen deelnemen aan activiteiten in de publieke sfeer. Zowel in de ontkenning als in de bevestiging van vrouwelijke macht, status en gezag, lijken impliciete publieke (d.w.z. viricentrische) definities dus te overheersen.

Ik bedoel daar niet mee dat feministische antropologen geen onderscheid maken tussen het publieke en het private domein. Integendeel, de tegenstelling tussen publieke en private rollen wordt vaak juist als *de* verklarende factor gepresenteerd in analyses van de positie van vrouwen in de maatschappij (bijv. Sanday 1974, Lamphere 1974, Sacks 1974). Die verklaring loopt dan in grote lijnen als volgt: biologische eigenschappen van vrouwen (zwangerschap en borstvoeding) binden vrouwen over het algemeen meer aan huis en kinderen en staan mannen meer bewegingsvrijheid in de publieke sfeer toe. Vervolgens komen zij, via een grote sprong, tot de conclusie dat als gevolg daarvan vrouwen weinig macht hebben, ondergeschikt zijn, enz. Het zou echter juist zijn te concluderen dat, om die reden, vrouwen weinig macht in de *publieke* sfeer hebben, ondergeschikt zijn in de publieke sfeer, enz. Zulk een conclusie zou echter niet bijster informatief en bijna tautologisch zijn; zoiets als: Nederlanders spreken beter Nederlands dan Russen en Russen beter Russisch dan Nederlanders.

Wanneer vrouwen ondervertegenwoordigd zijn bij publieke zaken wil dat nog niet zeggen dat het hun ontbreekt aan macht, status, enz. in de *totale* sociale context. Jaren geleden heeft Evans-Pritchard (1965: 50) er reeds op gewezen dat een strikte scheidslijn tussen de terreinen van mannelijke en vrou-

ciale vervalsing. De twijfelachtigheid van deze verbinding van stereo-type eigenschappen van de beide sekses met stereo-type methodieken in de wetenschap wordt o.a. besproken door Emma Brunt (1977). Huizer (1977: 246) is echter van mening dat vrouwelijke onderzoekers, door hun eigen ervaring van onderdrukking, mogelijk een scherper oog hebben voor problemen en oorzaken van onderdrukking dan hun mannelijke collega's.

2. Viricentrisme in begrippen

Antropologie is een beroep, een carrière, en maakt deel uit van een culturele erfenis met politieke en economische implicaties. Het vak wordt onderwezen in collegezalen aan een studentenpubliek en het wordt *gepubliceerd* in boeken en tijdschriften die te koop zijn in winkels. Kortom, antropologie behoort tot het *publieke* domein, en dat is het domein waar mannen overheerst hebben vanaf het moment dat economische activiteiten buitenshuis begonnen plaats te vinden.

Het is niet verwonderlijk, daarom, dat de antropologie in de keuze van haar studie-objecten en in de formulering van haar begrippen beïnvloed is door haar eigen grondslagen: de behoeften en belangen van de wetenschap als een publieke aangelegenheid. Deze eenzijdige voorkeur voor wat interessant en belangrijk is vanuit *wetenschappelijk* standpunt zou ik 'logocentrisme' willen noemen: het centraal stellen van het wetenschappelijke. Het begrip is analoog aan 'ethnocentrisme' en 'viricentrisme'. Logocentrisme is bijvoorbeeld duidelijk aanwezig in ethnografische geschriften die een etische (Engels: 'etic') benadering hebben. Deze geschriften selecteren onderwerpen en maken gebruik van begrippen en categorieën die wetenschappelijk gezien relevant zijn maar voor de betreffende mensen misschien volkomen irrelevant en zelfs betekenisloos zijn. Het is onvermijdelijk dat zulk een benadering tot vertekening leidt. Logocentrisme houdt in dat waarden en ideeën die overheersen in de wereld der wetenschappers de wetenschap zelf infiltreren. Die wereld van wetenschappers is in de eerste plaats het westers publieke leven waar mannen de toon aangeven. Logocentrisme, dat voor een groot gedeelte dus samenvalt met viricentrisme en ethnocentrisme, heeft niet alleen eenzijdigheid opgeleverd in ethnografische belangstelling en interpretatie (zoals feministische antropologen hebben aangetoond), maar ook in definiëring van antropologische begrippen. Aan dit laatste is nog weinig aandacht besteed.

Drie van de belangrijkste begrippen die gehanteerd worden in studies over vrouwen zijn 'macht', 'status' en 'gezag'. 'Macht' wordt algemeen gedefinieerd als de mogelijkheid het gedrag van een ander te bepalen of te beïnvloeden, desnoods tegen diens wil in. Macht kan zowel formeel en legaal zijn als informeel en illegaal. In zoverre uitoefening van macht een rechtmatig karak-

gere studies over Afrikaanse vrouwen (Paulme 1960), vooral in de bijdragen van Lebeuf (1960) en Albert (1960).

Meer recent zien we deze teneur in een artikel van Hoffen (1974) die schrijft over de rol die vrouwen in Sierra Leone spelen in het politieke en andere publieke leven. Veel studies over West-Afrikaanse vrouwen concentreren zich op hun aandeel in de handel (bijv. McCall 1961, Sudarkasa 1973, Robertson 1974).⁴ Andere voorbeelden van studies van vrouwen buiten de huishoudelijke sfeer zijn die welke zich bezig houden met onderwijs aan vrouwen, legale status van vrouwen, vrouwenverenigingen, vrouwen in kerkgenootschappen (bijv. Lagerwerf 1975) en vrouwen als vrijheidsstrijders (bijv. Mutunhu 1976; Santilli 1977).

Opmerkelijk is dat zelfs de term 'matrifocaliteit' in zijn meest gebruikte betekenis (in navolging van Smith 1956) uiteindelijk ook naar de publieke sfeer verwijst. Zoals Tanner (1974) op overtuigende wijze heeft aangetoond wordt matrifocaliteit vaak verstaan als afwezigheid of marginaliteit van de vader/echtgenoot. Met andere woorden, de machtspositie in de publieke sfeer blijft onbezet en wordt vervolgens opgevuld door de moeder/echtgenote. Zo krijgt men de indruk dat de vrouw haar 'focale' positie ontleent aan die van de man. Tanner (1974: 133) pleit er daarom voor de term 'matrifocaal' alleen te gebruiken als de rol van de moeder op zichzelf centraal staat en niet vanwege de afwezigheid van de vader.

Ethnografisch werk dat wel aandacht besteedt aan de huishoudelijke sfeer schijnt nauwelijks rekening te houden met de mogelijkheid dat daar een belangrijke hoeveelheid sociale macht verborgen kan zitten. Onderzoekers schijnen veelal te veronderstellen dat het feit dat vrouwen zich hoofdzakelijk binnenshuis ophouden een aanwijzing is dat zij geen macht bezitten. Deze vooronderstelling is vooral aanwezig in studies over vrouwen in Islamitische maatschappijen. Beschrijvingen van huishoudelijke activiteiten worden van belang geacht voor hen die, bijvoorbeeld, socialisatie, voeding of hygiëne willen bestuderen, maar niet voor degenen die geïnteresseerd zijn in de machtspositie van vrouwen.

Dit wordt bevestigd door Nelson (19774) met betrekking tot studies over het Midden-Oosten, maar deze auteur vormt zelf een uitzondering op genoemde tendens. Zij wijst op de vele mogelijkheden die vrouwen ter beschikking staan om te onderhandelen en macht uit te oefenen over anderen. Zij ontleen die macht o.a. aan de bereiding van het voedsel, de mogelijkheid gastvrijheid te verlenen of te weigeren, erecodes die niet verbroken mogen worden, roddel en spot, seksuele aantrekking, allianties met andere vrouwen, verwantschapsrelaties, en geloof in bovennatuurlijke krachten en wezens.

Ik heb tot nu toe beweerd dat de nadruk op publieke sociale relaties beschouwd moet worden als een gevolg van viricentrische, ethnocentrische en

welijke activiteiten niet persé hoeft in te houden dat vrouwen beperkt worden in hun activiteiten. Die scheidslijn zou namelijk ook heel goed kunnen dienen als een bescherming tegen mannelijke bemoeienissen.²

Viricentrisme komt met name sterk naar voren in studies van man-vrouw relaties die de bijdrage aan de (publieke) economie als uitgangspunt nemen voor een analyse van de positie van vrouwen. Voorbeelden hiervan zijn Michaelson en Goldschmidt (1971), Sanday (1974) en vele Marxistische auteurs. Molyneux (1977) wijst op het viricentrisch karakter van een Marxistische analyse (Terry 1972) van een Afrikaanse maatschappij, waarbij de auteur de vrouwen als 'producers' volkomen buiten beschouwing laat. Het ironische van haar betoog is echter dat zij Terry van viricentrisme beschuldigt op basis van uitgangspunten die eveneens viricentrisch zijn. Ook zij kijkt nl. uitsluitend naar het publieke domein van economie en politiek.

Niet alle auteurs die naar de dichotomie publiek-privé verwijzen maken gebruik van algemene begrippen die impliciet het private domein uitsluiten. Sanday (1974), bijvoorbeeld, analyseert het begrip 'vrouwelijke status' uitdrukkelijk alleen in de publieke sfeer. Zij laat echter na de lezer te informeren over de totale sociale context en besteedt geen aandacht aan de vraag of sociale relaties in de private sfeer een tegenwicht vormen tegen die in de publieke sfeer, of niet. Door deze nalatigheid lijkt ook zij te suggereren dat het publieke domein het enige domein is waar macht, status en gezag voorkomen.³

Er zijn ook auteurs die het onderscheid en de interactie tussen privé en publieke sfeer relaties wel in hun beschouwing opnemen. Hun gezichtspunten komen in paragraaf 4 van dit artikel ter sprake.

3. Viricentrisme in ethnografisch werk

Het viricentrisch karakter van veel begrippen in de feministische antropologie leidt tevens tot viricentrisme in het ethnografisch werk. Dit laatste komt tot uitdrukking in (a) het gebrek aan algemene beschrijvingen van vrouwen binnen de huishoudelijke sfeer (cf. Wieringa 1977: 76) en (b) het gebrek aan specifieke informatie over de machtspositie van vrouwen in die sfeer.

Zoals we gezien hebben concentreren feministische studies zich vaak op het publieke domein en speuren het af op zoek naar invloeden van vrouwen. Als hun speurtocht resultaat oplevert besluiten zij dat vrouwen macht hebben, en als hij geen resultaat heeft is de slotsom dat vrouwen onderdrukt worden. Leavitt (1971: 396), bijvoorbeeld, is van mening dat '... the most important clue to a woman's status anywhere is her degree of participation in economic life and her control over property and the products she produces . . .'

Deze tendens om zich te concentreren op de publieke sfeer voor het onderzoeken van de positie van vrouwen is duidelijk aanwezig in een van de vroe-

logen een viricentrisch karakter blijft behouden. Ten eerste geven viricentrische begrippen ook een viricentrische richting aan het onderzoek, wat inhoudt dat de nadruk op de publieke sfeer blijft. Ten tweede werkt de betrekkelijke ontoegankelijkheid van de privé-sfeer in dezelfde richting: hoofdaccent op openbare sociale relaties.

4. Een non-viricentrische benadering

In deze paragraaf wil ik een theoretisch model presenteren voor de studie van man-vrouw relaties dat niet besmet is door viricentrisme. Dit model is in dubbele zin gebaseerd op het onderscheid privé-publiek. Op de eerste plaats wordt daarmee bedoeld het onderscheid zoals dat in dit artikel voortdurend gehanteerd is: enigszins ruimtelijk te onderscheiden gebieden waarin sociale relaties bestaan. Op de tweede plaats — en dat is van groter belang — wordt er mee bedoeld het onderscheid tussen wat mensen publiekelijk doen en zeggen en wat zij heimelijk doen en zeggen en (dat moet ik hier aan toevoegen) denken. Dat onderscheid is niet goed ruimtelijk weer te geven, maar loopt dwars door alle sectoren van het maatschappelijk leven heen. Kenmerkende sectoren van het openbare leven zoals politiek, handel en religie hebben naast publieke ook heimelijke, minder zichtbare aspecten. Daarnaast heeft de huishoudelijke sfeer ook facetten die publiekelijk zichtbaar zijn.

Hoewel er sprake is van een scheiding tussen publieke en privé-sfeer, en tussen wat in het openbaar en wat in het verborgene plaats vindt, is er tegelijkertijd ook een levendige wisselwerking tussen deze antipoden. De publieke sfeer kan niet bestaan en dus ook niet begrepen worden als hij geïsoleerd wordt van de privé-sfeer. Op dezelfde wijze blijft wat mensen openlijk doen en zeggen onbegrijpelijk als we het losmaken van wat zij in het verborgene doen. Ik heb het woord 'wisselwerking' gebruikt, dus kunnen de bovenstaande stellingen ook omgekeerd worden: de privé-sfeer kan niet losgezien worden van de publieke sfeer en het verborgene niet van het zichtbare.

De visie dat de privé-sfeer integraal verbonden is met de publieke sfeer en dat beide sferen gezamenlijk het maatschappelijk bestel uitmaken wordt opnieuw op overtuigende wijze naar voren gebracht door Zaretsky (1976).⁷ In de beslotenheid van het huishouden en gezinsleven worden kinderen geboren, grootgebracht en begeleid tot hun introductie in de publieke sfeer. Kostwinners worden er gevoed, rusten er uit en vinden er geborgenheid. Het zou een ernstige vergissing zijn dit domein te veronachtzamen.

De interactie tussen het verborgene en openlijk zichtbare kan als volgt verduidelijkt worden. Wat in het openbaar getoond wordt is in het verborgene voorbereid. Soms moet het getoonde het verborgene openbaar maken maar vaak is het tegenovergestelde het geval, d.w.z. dat het getoonde het verbor-

logocentrische tendenzen; er is echter ook een andere verklaring mogelijk: de ontoegankelijkheid van het privé-domein voor sociaal onderzoek. Het valt te verwachten dat hoe meer 'privé' bepaalde activiteiten zijn hoe minder toegankelijk zij zijn voor de onderzoeker.

Privé-activiteiten zijn vaak delicaat en verbonden met gevoelens van eer en schande. Naaktheid is een goed voorbeeld. Op zichzelf is het niet schandelijk maar als het gezien wordt door buitenstaanders is het dat vaak wel. De meest voorkomende activiteiten die in de categorie van privacy vallen hebben te maken met sex en defecatie. Maar in veel maatschappijen behoren alle activiteiten die iets van genegenheid tussen man en vrouw laten blijken eveneens tot de privé-sfeer (zie Hammel 1967, Reiter 1975). Toen ik zelf onderzoek verrichtte in Ghana merkte ik dat mannen hun vrouwen niet behoren te helpen bij allerlei huishoudelijke taken, tenminste, niet zolang anderen het kunnen zien. *Zelfs tesamen eten in het openbaar wordt gewoonlijk vermeden.* Het is daarom niet verwonderlijk dat maar weinig ethnografen in staat zijn informatie te verzamelen over macht, gezag en status van vrouwen tegenover hun mannen, voorzover dat betrekking heeft op de huishoudelijke sfeer. Dat gebied blijft namelijk onttrokken aan hun gezichtsveld.

Het zou naïef zijn te veronderstellen (zoals vaak gedaan wordt) dat vrouwelijke onderzoekers wél toegang hebben tot dit domein *omdat* zij vrouwen zijn. Zij zijn nl. op de eerste plaats buitenstaanders en vreemdelingen, en wat zij gemeen hebben met vrouwelijke informanten (hun geslacht) is te verwaarlozen in vergelijking met hun verschillen.

Ik wil graag aannemen dat vrouwelijke onderzoekers in bepaalde omstandigheden, bijv. in maatschappijen met een purdah-systeem een voordeel hebben op mannelijke onderzoekers, maar dat kan niet generaliseerd worden. In andere omstandigheden kunnen mannen zelfs een voordeel hebben. Ik herinner me dat een onderzoekster in Ghana, volgens haar zeggen, het moeilijk vond contacten te leggen met vrouwen, terwijl mannen veel toeschietelijker waren. Ze had het gevoel dat vrouwen zo gereserveerd waren omdat zij haar vagelijk als rivaal en indringster beschouwden.⁵

Tenslotte wil ik, in dit verband, een opmerking maken over traditionele en moderne antropologen. Het is paradoxaal dat vroege ethnografen, die een levendige belangstelling hadden voor het meer huishoudelijke domein (verwantschap en huwelijk) hun onderzoek verrichtten vanuit viricentrische vooronderstellingen,⁶ terwijl hedendaagse ethnografen die zich van dit viricentrisme willen bevrijden vaak het huishoudelijke domein juist verwaarlozen als een locus van machtsrelaties. In beide gevallen is een adequate studie van de rol van vrouwen onmogelijk.

Samenvattend kan gezegd worden dat er waarschijnlijk twee factoren zijn die er toe geleid hebben dat ethnografisch werk van feministische antropo-

peers, also occasionally makes a show of dominance.

Een bijzonder intigerend en provocerend artikel van Van Baal (1970) zegt dat de handel in vrouwen die in bepaalde maatschappijen plaats vindt niet beschouwd moet worden als een bewijs van hun inferieure positie in die maatschappij, maar juist als een aanwijzing van de kracht van hun sociale positie. Enkel personen die uitermate zeker van hun positie zijn kunnen het zich permitteren zich zo te laten behandelen. In van Baals eigen woorden '... zij *zijn* geen objecten, zij *gedragen* zich alleen alsof zij objecten zijn'. Hoewel ik er van overtuigd ben dat van Baal te ver gaat, geloof ik toch dat hij hiermee een belangrijk en raadselachtig aspect van het menselijk handelen heeft bloot gelegd, namelijk dat mensen zich soms gedragen op een wijze die het tegenovergestelde is van wat zij feitelijk zijn. Een lage status wordt bijvoorbeeld vaak verborgen (en gecompenseerd) door status-bewust gedrag. Op dezelfde wijze wordt gebrek aan theoretische diepgang soms versluierd door uiterst gecompliceerd taalgebruik en vijandigheid verborgen achter een vriendelijk gezicht.

Reiter (1975), die veldwerk gedaan heeft in een dorp in het zuiden van Frankrijk, wijst ook op het verschil tussen de publieke en privé-sfeer.

Although 'official' power is vested in the more formal, public arenas occupied by men, women consider their own domestic realm as more important and more formative. Men deny the importance of women's activities and see themselves as predominant in village life (p. 253).

(...) The cultural expressions of male dominance permeate the public arena and are translated for all men into an illusion of preeminence. Male dominance is an unconscious but cultural fact village men internalize in the larger arena as well as at home (p. 272-3).

Wel dient hier bij vermeld te worden dat Reiter (1975: 282) van mening is dat uiteindelijk de openbare macht domineert over de private, want:

A woman may reign within her family and have the power to control her children, but the state can turn them into soldiers or slaves.

Ook Friedl (1967) wijst op het onderscheid tussen 'schijn en werkelijkheid', maar zij is duidelijk optimistischer over de macht in de privé-sfeer dan Reiter. Zij schrijft dat de vrouwen in het Griekse dorp waar zij onderzoek heeft gedaan zich veel onderdaniger gedragen dan zij in feite zijn. De mannen, daarentegen, gedragen zich veel dominerender dan zij in werkelijkheid zijn. Friedl stelt dat de werkelijke macht bij de vrouwen berust *omdat* de plaats waar zij de scepter zwaaien, de familie, de belangrijkste sociale eenheid is. Met andere woorden, de vrouwen in dat dorp bezetten een sleutelpositie. Crapanzano (1973) die onderzoek verricht heeft in Marokko beschrijft de tegenstelling tussen schijn en werkelijkheid in psychologische termen (p. 213).

gene moet (blijven) versluieren. De metafoor van het toneel met coulissen en gordijnen ligt voor de hand en is toegepast op menselijke gedragingen door Goffman (1959) in zijn 'front stage — back stage model'. Het beeld van een toneelvoorstelling lijkt bijzonder verhelderend als wij macht, gezag en status van vrouwen vis-à-vis mannen onderzoeken. *Politiek, ritueel, symboliek, ideologie en andere vormen van publiek optreden waar mannelijke superioriteit benadrukt wordt moeten zorgvuldig onderzocht worden of zij de sociale werkelijkheid weergeven of juist verbergen.*

Ik ben me bewust van het ad-hoc karakter van een model waarin ideologie en als versluiting en als reflectie van de werkelijkheid gezien kan worden, als ik niet aangeef onder welke omstandigheden het een en onder welke het ander gebeurt. Ik heb het vermoeden dat ideologie de werkelijkheid rechtstreeks weerspiegelt in situaties waarin geen enkele twijfel of onzekerheid bestaat omtrent de waarde en/of juistheid van een bepaald verschijnsel. In alle andere gevallen kan men een omgekeerde relatie tussen ideologie en werkelijkheid verwachten. Ik bedoel daarmee situaties die gekenmerkt worden door een zekere mate — hoe gering ook — van ambiguïteit, twijfel of onbehagen bij de toeschouwers van of deelnemers aan het gebeuren. De ideologische inversie van de werkelijkheid werkt in dat geval als een balancerend en rationaliserend mechanisme bij de actief betrokkenen en als een compensatie of troostprijs voor de passief betrokkenen. Zo hebben de misdeelden de troost 'dat zij het Rijk der hemelen bezitten', de Amerikaanse zwarten dat 'Black is beautiful' en de Nederlandse mannen dat zij 'heer der huizes' zijn.⁹

Zoals gezegd, dit zijn slechts vermoedens, uitgedrukt in een studeerkamer en weinig getoetst in gesprekken en systematisch onderzoek. Het is het meest hypothetische gedeelte van dit artikel en ik ben dankbaar als lezers hier hun commentaar op geven. Er kan echter geen twijfel over bestaan dat man-vrouw relaties bij uitstek gekenmerkt worden door gevoelens van ambiguïteit en twijfel. Immers er zijn weinig sociale situaties waarbinnen ongelijkheid en wederzijdse afhankelijkheid, vechten en liefhebben, zo dicht bij elkaar komen. Zo'n situatie moet wel onzekerheid oproepen die vraagt om verduistering en compensatie.

Laat ik een paar voorbeelden uit de literatuur citeren die deze tegenstelling tussen ideologie en werkelijkheid illustreren. In zijn studie van een zwarte ghetto-wijk in Washington beschrijft Hannerz (1968: 92) een 'matrifocaal' gezin en maakt vervolgens deze opmerking over de wijze waarop de macht tussen man en vrouw gedeeld wordt:

First of all, *de facto* dominance may be only hesitatingly expressed in public behavior; the dominant wife sometimes feels called upon to assert that her husband is 'really' the head of the family, or at least that 'we decide things together', even when this is clearly not the case. The husband, taunted by his

peers, also occasionally makes a show of dominance.

Een bijzonder intigerend en provocerend artikel van Van Baal (1970) zegt dat de handel in vrouwen die in bepaalde maatschappijen plaats vindt niet beschouwd moet worden als een bewijs van hun inferieure positie in die maatschappij, maar juist als een aanwijzing van de kracht van hun sociale positie. Enkel personen die uitermate zeker van hun positie zijn kunnen het zich permitteren zich zo te laten behandelen. In van Baals eigen woorden '... zij *zijn* geen objecten, zij *gedragen* zich alleen alsof zij objecten zijn'. Hoewel ik er van overtuigd ben dat van Baal te ver gaat, geloof ik toch dat hij hiermee een belangrijk en raadselachtig aspect van het menselijk handelen heeft bloot gelegd, namelijk dat mensen zich soms gedragen op een wijze die het tegenovergestelde is van wat zij feitelijk zijn. Een lage status wordt bijvoorbeeld vaak verborgen (en gecompenseerd) door status-bewust gedrag. Op dezelfde wijze wordt gebrek aan theoretische diepgang soms versluierd door uiterst gecompliceerd taalgebruik en vijandigheid verborgen achter een vriendelijk gezicht.

Reiter (1975), die veldwerk gedaan heeft in een dorp in het zuiden van Frankrijk, wijst ook op het verschil tussen de publieke en privé-sfeer.

Although 'official' power is vested in the more formal, public arenas occupied by men, women consider their own domestic realm as more important and more formative. Men deny the importance of women's activities and see themselves as predominant in village life (p. 253).

(...) The cultural expressions of male dominance permeate the public arena and are translated for all men into an illusion of preeminence. Male dominance is an unconscious but cultural fact village men internalize in the larger arena as well as at home (p. 272-3).

Wel dient hier bij vermeld te worden dat Reiter (1975: 282) van mening is dat uiteindelijk de openbare macht domineert over de private, want:

A woman may reign within her family and have the power to control her children, but the state can turn them into soldiers or slaves.

Ook Friedl (1967) wijst op het onderscheid tussen 'schijn en werkelijkheid', maar zij is duidelijk optimistischer over de macht in de privé-sfeer dan Reiter. Zij schrijft dat de vrouwen in het Griekse dorp waar zij onderzoek heeft gedaan zich veel onderdaniger gedragen dan zij in feite zijn. De mannen, daarentegen, gedragen zich veel dominerender dan zij in werkelijkheid zijn. Friedl stelt dat de werkelijke macht bij de vrouwen berust *omdat* de plaats waar zij de scepter zwaaien, de familie, de belangrijkste sociale eenheid is. Met andere woorden, de vrouwen in dat dorp bezetten een sleutelpositie. Crapanzano (1973) die onderzoek verricht heeft in Marokko beschrijft de tegenstelling tussen schijn en werkelijkheid in psychologische termen (p. 213).

... the Moroccan's belief in the woman's inferior and treacherous nature, and insatiable sexual desire ... probably reflects and unarticulated if not altogether unconscious fear of woman — a fear which finds expression in the segregation of the sexes ... and is probably compensated for by the Arabs' extreme emphasis on male virility ...

Cronin (1977) wijst in haar analyse van man-vrouw relaties op Sicilië op het onderscheid tussen formele culturele waarden en feitelijk gedrag. Vrouwen, zegt zij, beschikken over macht die wel sociaal maar niet cultureel erkend wordt.

Robert en Yolanda Murphy (1974) die een kleine groep Braziliaanse Indianen bestudeerd hebben, schrijven dat afgaande op de verhalen van mannen en vrouwen, men zich in een door mannen overheerste gemeenschap zou wanen. Er bestaat nl. een duidelijke ideologie van mannen-overheersing, maar als men het dagelijks leven wat nauwkeuriger observeert, komt men spoedig tot de ontdekking dat deze ideologie slechts een façade is. In feite leiden de vrouwen een betrekkelijk onafhankelijk bestaan en beschikken zij over aanzienlijke macht. Volgens de Murphy's ontleen zij hun macht hoofdzakelijk aan twee bronnen: (1) aan het feit dat zij kinderen baren en groot brengen, (2) aan gezamenlijke activiteiten met andere vrouwen. Het eerste punt is met name interessant aangezien het voortbrengen, voeden en grootbrengen van kinderen door feministische auteurs vaak juist als een belemmering voor het verwerven van macht gezien is. Hier wordt de zaak omgekeerd en wordt het moederschap als knooppunt van macht voorgesteld.

Het is echter van belang dat deze relatie tussen macht en moederschap wel door sociale wetenschappers wordt waargenomen maar niet wordt verkondigd door de leden van de betreffende gemeenschap. Alleen wanneer die relatie informeel en enigszins verborgen is, is hij waarschijnlijk echt. Zodra zulk een visie deel gaat uitmaken van een officiële ideologie, mag men er met recht aan twifelen of hij nog wel van toepassing is. De Nazistische en Fascistische ideologie van het moederschap is hier een duidelijk voorbeeld van (zie bijv. Bleich 1977). De verdrukking van vrouwen die toen plaats vond onder de versluiering van een verheerlijking van het moederschap ondersteunt eveneens mijn stelling dat publieke manifestaties vaak de ware stand van zaken verbergen.

Deze verklaring wordt ook gepresenteerd door Rogers' (1975) studie van Europese boeren — ('peasants') — gemeenschappen. Zij is van mening dat in al deze gemeenschappen een zeker machtsevenwicht tussen mannen en vrouwen gehandhaafd kan blijven dankzij een mythe van mannelijke overheersing. Zij schrijft (p. 729):

The perpetuation of this 'myth' is in the interest of both peasant women and men, because it gives the latter the *appearance* of power and control over all

sectors of village life, while at the same time giving to the former *actual* power over those sectors of life in the community which may be controlled by villagers. The two sex groups, in effect, operate within partially divergent systems of perceived advantages, values and prestige, so that the members of each group see themselves as the 'winners' in respect to the other. Neither men nor women believe that the 'myth' is an accurate reflection of the actual situation. However, each sex group believes (or appears to believe, so avoiding confrontation) that the opposite sex perceives the myth as reality, with the result that each is actively engaged in maintaining the illusion that males are, in fact, dominant.

5. Conclusie en slotopmerkingen

In dit artikel heb ik getracht aan te geven dat zelfs feministische antropologie nog beïnvloed wordt door viricentrische vooroordelen. Die vooroordelen komen tot uiting in de wijze waarop men begrippen als macht, gezag en status hanteert. Deze begrippen blijken vaak beperkt te worden tot het publieke domein, i.e. het domein waar de mannen overheersen. Viricentrische vooroordelen openbaren zich ook in feministische ethnografie. De privé-sfeer wordt geleidelijk aan verwaarloosd door veldwerkers die zich bij hun onderzoek naar macht van vrouwen steeds meer concentreren op de publieke sfeer. In paragraaf 4 heb ik gepleit voor een non-viricentrisch uitgangspunt. Ik heb daarvoor een model gepresenteerd dat op twee vooronderstellingen berust. De eerste is dat de publieke sfeer niet de enige sfeer is waar macht uitgeoefend wordt. De tweede dat uiterlijk gedrag het omgekeerde kan zijn van wat er werkelijk gaande is. Kortom, dit model richt zich zowel op zichtbare als op onzichtbare verschijnselen en onderzoekt hun wisselwerking.

Ik moet hier drie slotopmerkingen aan toevoegen. De eerste betreft de titel. Aanvankelijk werd ik getroffen door het viricentrisme in veel feministisch-antropologisch werk. Toen ik echter meer systematisch materiaal ging verzamelen voor dit artikel ontdekte ik ook steeds meer publikaties met een non-viricentrisch uitgangspunt. De meeste heb ik in de vierde paragraaf aangehaald. Ik heb echter gemeend in de titel het woord 'viricentrisme' toch te moeten laten staan omdat een groot aantal feministische studies zich schuldig maken aan het soort viricentrisme dat ik in dit artikel heb beschreven.

Op de tweede plaats vraag ik me af of sommige van de auteurs die genoemd worden in paragraaf 4 niet in de omgekeerde richting bevooroordeeld zijn ('femina-centrisme?'). Sommige van hen schijnen het overwicht van vrouwen over mannen a priori, zonder enige bewijsvoering, aan te nemen. Het is duidelijk dat iedere conclusie over man-vrouw-relaties op degelijk onderzoek gebaseerd moet zijn. Het is eveneens duidelijk dat zulk een onderzoek geen eenvoudige zaak is. Waarom dat zo is, is in dit artikel uiteengezet.

Tenslotte zou het mij niet verbazen als bepaalde lezers mij van een graf-

fineerd sexismen gaan verdenken. Zij zouden dit artikel kunnen lezen als een verborgen pleidooi vrouwen binnenshuis te houden. Niets is echter minder waar. In dit artikel heb ik me hoofdzakelijk bezig gehouden met wat er *is*, niet met wat er *behoort* te zijn. In de analyse van wat er is, heb ik erop gewezen dat vrouwen aanzienlijk meer macht uitoefenen en aanzienlijk meer status hebben dan door veel feministische auteurs beweerd wordt. Of ik die machtsverdeling en die scheiding van twee sferen een gelukkige zaak vind is een geheel andere vraag die ik hier, voor alle duidelijkheid wel met 'nee' wil beantwoorden. Een pleidooi voor vermindering of afschaffing van de scheiding tussen mann- en vrouwen sfeer dient echter niet gebaseerd te worden op viricentrische argumenten. Dat zou slechts leiden tot nieuwe vormen van 'centrisme'.

Noten

1. Dit artikel is geschreven halverwege een denkproces; veel van wat er in staat is nog niet uitgerijpt. Ik hou me daarom aanbevolen voor kritisch commentaar. Eerdere versies werden gepresenteerd in een doctoraal werkgroep aan de Universiteit van Leiden en tijdens een Stafseminar aan de Universiteit van Amsterdam. Bij beide gelegenheden heb ik waardevolle opmerkingen van collega's en studenten ontvangen. Verder ben ik dank verschuldigd aan Ot van den Muijzenberg, Emma Brunt en de redactie van de Sociologische Gids voor hun uitgebreide commentaar.

2. Een kritische lezer heeft mij attent gemaakt op een ethnocentrisme in mijn eigen betoog: ik ga er blijkbaar vanuit dat de scheiding tussen privé en publieke sfeer overal ter wereld bestaat. Engels (1918) en meer recentelijk Zaretsky (1976) hebben beweerd dat deze scheiding in twee sferen typisch is voor het geïndustrialiseerde Westen en een produkt is van de opkomst van het kapitalisme; m.a.w. dat deze scheiding niet zou voorkomen in anderssoortige samenlevingen. Deze conclusie is echter wat voorbarig. Het historisch en ethnografisch bewijs materiaal van Engels en Zaretsky is niet erg indrukwekkend en zij zijn niet vrij te pleiten van eenzijdigheid in de behandeling ervan. Ethnografische studies van Islamitische maar ook andere, bijv. Afrikaanse, maatschappijen spreken over scherpe scheidingslijnen tussen privé en publieke sfeer (zie bijv. Molnos, 1973: Passim), al moet hier natuurlijk direct aan toegevoegd worden dat ethnocentrisme van de auteurs niet uitgesloten mag worden. Hoewel ik nog niet over systematische gegevens beschik ben ik toch geneigd aan te nemen dat een zekere mate van scheiding tussen beide sferen vrij algemeen voorkomt. Wel zal de mate van scheiding in diverse samenlevingen grote verschillen vertonen.

3. Sanday is ook in een ander opzicht inconsequent in het gebruik van haar begrippen. Volgens haar eigen definities (p. 190-1) gaat haar artikel niet over 'status' maar over 'macht en gezag' in de publieke sfeer. Het is niet duidelijk waarom zij de lezer dan in verwarring brengt door de term 'status' in de titel en door het gehele artikel te gebruiken.

4. Hier moet onmiddellijk bij aangetekend worden dat de studie van Sudarkasa zich ook richt op de privé-sfeer van vrouwen.

5. Mondelinge conversatie met Frieda de Nie die onderzoek verricht heeft naar 'Afrikanisatie' van het middelbaar onderwijs in Ghana.

6. Een bekende uitzondering hierop is Margaret Mead die zich vanaf de twintiger jaren met man-vrouwrelaties heeft beziggehouden.

7. Het is tekenend dat deze weinig originele zienswijze in 1976 nog naar voren gebracht moest worden in een boekje dat door velen als baanbrekend beschouwd wordt.

8. Het is niet toevallig dat *dames* in het *publieke* leven (waar zij gewoonlijk aan het kortste eind trekken) 'vóórgaan', terwijl *mannen* 'de baas in *huis* heten te zijn, uitgerekend een plaats waar zij veel minder te vertellen hebben.

Geraadpleegde literatuur

- Albert, Ethel M., Women of Burundi: a study of social values. In Paulme 1960, p. 179-216.
- Baal, J. van, The part of women in the marriage trade: objects or behaving as objects? *Bijdragen TLV*, 1970, 126, p. 289-309.
- Bleek, W., Family planning and female discrimination in Ghana. Conference paper, Population Dynamics Programme. Legon 1978..
- Bleich, Annet, Vrouwen en fascisme, *Groene Amsterdammer*, 16 nov. 1977, p. 17.
- Boserup, Ester, *Woman's role in economic development*. London 1970, Allen & Unwin.
- Bossen, Laurel, Women in modernizing societies, *American Ethnologist*, 1975, 2, p. 587-601.
- Brunt, Emma, Vrouwelijke waarden en zachte methoden. In L. Brunt, 1977, p. 33-52.
- Brunt, L. (red.), *Anders bekeken: wet en werkelijkheid in sociaal onderzoek*. Amsterdam/Meppel 1977, Boom/Intermediair.
- Bujra, Janet, Women and fieldwork. In Rohrlich-Leavitt 1975, p. 551-8.
- Clark, Alice, *Working life of women in the seventeenth century*. London 1968, Cass.
- Crapanzano, V., *The Hamadsha: a study in Moroccan ethnopsychiatry*. Berkely etc. 1973, University of California Press.
- Cronin, Constance, Illusion and reality in Sicily. In Schlegel 1977, p. 67-93.
- Engels, F., *De oorsprong van het gezin, van de particuliere eigendom en van de staat*. Amsterdam 1891, Pegasus (vierde druk 1976).
- Evans-Pritchard, E. E., *The position of women in primitive societies and other essays in social anthropology*. London 1965, Faber & Faber.
- Fox, R., *Kinship and marriage*. Harmondsworth 1967, Penguin.
- Friedl, Ernestina, The position of women: appearance and reality. *Anthropological Quarterly*, 1967, 40, p. 97-108.
- Goffman, E., *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth 1959, Penguin.
- Hafkin, Nancy J. and Edna G. Bay (eds), *Women in Africa: studies in social and economic change*. Stanford 1976, Stanford University Press.
- Hall, Catherine, De geschiedenis van de huisvrouw. *Ter Elfter Ure*, 1975, 22, p. p. 676-704.
- Hammel, E. A., The Jewish mother in Serbia or les structures alimentaires de la parenté. In Lockwood 1967, p. 55-62.

- Hannerz, U., *Soulside: inquiries into ghetto culture and community*. New York 1969, Columbia University Press.
- Hoffer, Carol P., Madam Yoko: ruler of the Kpa Mende Confederacy. In: Rosaldo and Lamphere 1974, p. 173-88.
- Huizer, G., Actie-onderzoek en boerenverzet in de Derde Wereld. In L. Brunt 1977, p. 230-48.
- Lagerwerf, Leny, Women in the church. *Exchange*, 1975, no. 12.
- Lamphere, Louise, Strategies, cooperation and conflict among women in domestic groups. In Rosaldo and Lamphere 1974, p. 97-112.
- Leacock, Eleanor, Class, commodity and the status of women. In Rohrlich-Leavitt 1975, p. 601-16.
- Leavitt, Ruby R., Women in other cultures. In Vivian Gornick and Barbara K. Moran (eds), *Women in sexist society*. New York 1972, New American Library, p. 393-427.
- Lebeuf, Annie M. D., The role of women in the political organization of African societies. In Paulme 1960, p. 93-120.
- Leydesdorff, Selma, *Verborgten arbeid — vergeten arbeid: een verkenning in de geschiedenis van de vrouwenarbeid rond 1900*. Assen 1977, Van Gorcum.
- Lockwood, W. G. (ed.), *Essays in Balkan ethnology*. Berkeley 1967, Kroeber Anthropological Society.
- Mackie, Marlene, On congenital truths: a perspective on women's studies. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1977, 14, p. 117-28.
- Maher, Vanessa, *Women and property in Morocco: their changing relation to the process of social stratification in the Middle Atlas*. Cambridge 1974, Cambridge University Press.
- Michaelson, Evelyn J. and W. Goldschmidt, Female roles and male dominance among peasants. *Southwestern Journal of Anthropology*, 1971, 27, p. 330-52.
- Molyneux, Maxine, Androcentrism in Marxist anthropology. *Critique of Anthropology*, 1977, 3 (9 & 10), p. 55-81.
- Molnos, Angela (ed.), *Cultural source materials for population planning in East Africa. Vol. 3. Beliefs and practices*. Nairobi 1973, East African Publishing House.
- Murphy, Yolanda and R., *Women of the forest*. New York 1974, Columbia University Press.
- Mutunhu, Tendai, Nehanda of Zimbabwe (Rhodesia): the story of a woman liberation fighter. *UFAHAMU*, 1976, 7, no. 1, p. 59-70.
- Nelson, Cynthia, Public and private politics: women in the Middle Eastern world. *American Ethnologist*, 1974, 1, p. 551-63.
- Oakley, Ann, *Housewife*. Harmondsworth 1977, Penguin.
- Obbo, Christine, Dominant male ideology and female options: three East African case studies. *Africa*, 1976, 46, p. 371-89.
- Ortner, Sherry B., Is female to male as nature is to culture? In Rosaldo and Lamphere 1974, p. 67-88.
- Paulme, Denise (ed.), *Women of tropical Africa*. Berkeley/Los Angeles 1960, University of California Press.
- Reiter, Rayna, Men and women in the South of France: public — private domains. In Reiter 1975, p. 252-82.
- Reiter, Rayna (ed.), *Towards an anthropology of women*. New York/London 1975(b), Monthly Review Press.

- Remy, Dorothy, Underdevelopment and the experience of women: a Nigerian case study. In Reiter 1975b, p. 358-71.
- Robertson, Claire, Economic women in Africa: profit-making techniques of Accra market women. *Journal of Modern African Studies*, 1974, 12, p. 657-64.
- Rogers, Susan C., Female forms of power and the myth of male dominance: a model of female/male interaction in peasant society. *American Ethnologist*, 1975, p. 727-57.
- Rohrlich-Leavitt, Ruby (ed.), *Women cross-culturally: change and challenge*. The Hague/Paris 1975, Mouton.
- Rosaldo, Michelle Z., Woman, culture and society: a theoretical overview. In Rosaldo and Lamphere 1974, p. 17-42.
- Rosaldo, Michel Z. and Louise Lamphere (eds.), *Woman, culture and society*. Stanford 1974, Stanford University Press.
- Sacks, Karen, Engels revisited: women, the organization of production, and private property. In Rosaldo and Lamphere 1974, p. 207-22.
- Sanday, Peggy R., Female status in the public domain. In Rosaldo and Lamphere 1974, p. 189-206.
- Santilli, Kathy, Kikuyu women in the Mau Mau-revolt: a closer look. *UFAHAMU*, 1977, 8, no. 1, p. 143-74.
- Schilstra, Wilhelmina, *Vrouwenarbeid in landbouw en industrie in Nederland in de tweede helft der negentiende eeuw*. Nijmegen 1976, Sun (eerste druk 1940).
- Schlegel, Alice (ed.), *Sexual stratification: a cross-cultural view*. New York 1977, Columbia University Press.
- Schrijvers, Joke, Viricentrisme en culturele antropologie. *Sociologische Gids*, 1975, 12: 233-53.
- Smith, R., *The Negro family in British Guiana: family structure and social status in the villages*. London 1956, Routledge & Kegan Paul.
- Strathern, Marilyn, *Women in between. Female roles in a male world: Mount Hagen New Guinea*. London etc. 1972, Seminar Press.
- Sudarkasa, Niara, *Where women work: a study of Yoruba women in the marketplace and in the home*. Ann Arbor 1973, University of Michigan.
- Sutton, Constance et al., Women, knowledge and power. In Rohrlich-Leavitt 1975, p. 581-600.
- Tanner, Nancy, Matrifocality in Indonesia and Africa and among black Americans. In Rosaldo and Lamphere, 1974, p. 129-56.
- Terray, E., *Marxism and primitive societies*. New York/London 1972, Monthly Review Press.
- Tinker, Irene and Michele Bo Bramen (eds.), *Women and world development*. Washington 1976, Overseas Development Council.
- Wieringa, Saskia, Emancipatie is niet genoeg. Wertheim over Indonesië. In *Vrouw in zicht: naar een feministische antropologie*. Amsterdam 1977, Vrouwengroep Antropologie, p. 62-77.
- Wilson, Elizabeth, *Women and the welfare state*. London 1977, Tavistock.
- Zaretsky, E., *Capitalism, the family and personal life*. London 1976, Pluto Press.